DICTIONARIUM VALACHICO-LATINUM. PRIMUL DICŢIONAR AL LIMBII ROMÂNE, DOCUMENT DE INESTIMABILĂ VALOARE ISTORICO-FILOLOGICĂ*

IONEL APOSTOLATU

Parte a unui proiect al Academiei Române de editare a monumentelor scrisului vechi românesc[1], dar, în acelaşi timp, rod al unei munci acoperind aproape două decenii, volumul *Anonymus Caransebesiensis*[2] reprezintă „un dar *istoriei* limbii româneşti" pe care reputatul academician, profesor şi cercetător Gheorghe Chivu îl face, la aproape un secol şi jumătate de la descoperirea manuscrisului acestui dicţionar, prin îngrijirea primei sale ediţii ştiinţifice moderne, realizate pe principii critice solide.

Gândit spre a fi accesibil tuturor celor interesaţi de istoria limbii române, de evoluţia scrisului nostru literar, în general, şi de istoria lexicografiei româneşti, în special, ediţia conţine, pe lângă textul dicţionarului propriu-zis, un erudit studiu filologic şi lingvistic, o notă asupra ediţiei, precum şi, în partea finală, note, un indice de cuvinte, forme, locuţiuni şi sintagme, un glosar de termeni şi o reproducere facsimilată a manuscrisului original.

Din cuprinsul studiului filologic reţinem, pe lângă descrierea detaliată a manuscrisului, un scurt istoric al opiniilor despre *Dictionarium valachico-latinum*,

---

* Note şi comentarii pe marginea ediţiei *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române*, studiu introductiv, ediţie, indici şi glosar de Gh. Chivu, Bucureşti, Editura Academiei Române, 2008, 392 p.

[1] Amintim, în acest sens, publicarea, în 2001, sub patronajul aceleiaşi instituţii şi în îngrijirea aceluiaşi editor, a volumului *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină.*

[2] Acest nume a fost impus de Gr. Creţu, în studiul care însoţeşte ediţia din 1898 a dicţionarului (*Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechi dicţionar al limbei române, după manuscriptul din Biblioteca Universităţii din Pesta*, în „Tinerimea română", 1, 1898, p. 320–380), după ce, anterior, descoperitorul manuscrisului, B.P. Hasdeu, l-a numit *Anonymus Lugoshiensis*. De-a lungul timpului, *Dictionarium valachico-latinum* a mai fost numit şi *Anonymus Banatensis* (denumirea îi aparţine lui L. Tamás).

ALIL, t. XLIX–L, 2009–2010, Bucureşti, p. 131–142

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

însoțite de o analiză exhaustivă şi argumentată a problemelor privind datarea, localizarea, paternitatea şi modelul lexiconului – probleme care au marcat lunga istorie a editării acestuia şi asupra cărora s-au aplecat, în timp, numeroşi cercetători, începând cu B.P. Hasdeu, descoperitorul manuscrisului, şi continuând cu Gr. Crețu, N. Drăganu, Alexandru Horvath, Francisc Király şi, desigur, cu autorul ediției de față.

Dând dovadă de o deosebită probitate ştiințifică şi bazându-se exclusiv pe datele furnizate de cercetarea filologică, Gh. Chivu pune sub semnul întrebării rezultatele unor investigații mai vechi sau mai noi, care, având în vedere aproape întotdeauna argumente de ordin extralingvistic, au susținut că dicționarul ar fi fost întocmit de Mihail Halici-fiul (N. Drăganu) sau de Mihail Halici-tatăl (Alexandru Horvath, Francisc Király), speculându-se prea mult o informație găsită în registrul bibliotecii familiei Halici, în care Halici-fiul pomeneşte despre un „vocabularium paterna manu scriptum" (informație ce devine, pentru Francisc Király, chiar criteriu de datare, ceea ce ar crea un cerc vicios: încercarea de a susține paternitatea mss prin datarea lui şi invers!). Afirmând că „singurele elemente utile pentru datarea dicționarului pot fi obținute doar prin analiza hârtiei pe care este scris acesta" (p. 16), Gh. Chivu compară filigranele *Anonimului* cu cele existente pe hârtia altor documente ale epocii şi constată că acestea se regăsesc întocmai pe un document din 1650 (din Arhivele Academiei Iugoslave). Acest fapt duce la concluzia că scrierea celui mai vechi dicționar cu bază limba română se plasează cu certitudine la mijlocul secolului al XVII-lea, între 1640 şi 1660 (potrivit sistemului de calcul acceptat în filigranologie). La această constatare obiectivă – ce rezolvă definitiv problema datării manuscrisului – se adaugă existența în text a unui număr foarte mare de împrumuturi lexicale din maghiară şi sârbă, ca şi evidențierea notării unor fonetisme, forme şi termeni specifici în epocă, ce reprezintă tot atâtea argumente solide pentru localizarea textului în aria sud-vestică a țării.

Cât priveşte paternitatea dicționarului, profesorul bucureştean arată că, până la descoperirea a noi dovezi care să permită o confruntare a scrisului din textul dicționarului cu cel dintr-un alt text cu paternitate sigură, din care să rezulte identitatea primului, „cel mai vechi dicționar român-latin cunoscut rămâne [...] *Anonymus Caransebesiensis*, autorul său, fără legătură cu familia Halici, ilustrând în mod exemplar mişcarea culturală bănățeană, alături de alți învățați, traducători, prelucrători sau simpli copişti, care au utilizat, în secolul al XVII-lea, scrisul cu litere latine în manieră ortografică maghiară" (p. 29).

Referitor la modelul care a stat la baza elaborării dicționarului, Gh. Chivu afirmă că forma unor cuvinte-titlu, ca şi modalitatea de înregistrare a acestora, la care se adaugă anumite particularități ortografice, dovedesc, cu siguranță, că „*Dictionarium valachico-latinum* a avut [...] ca model un lexicon unguresc, autorul anonim selectând intrările pe care le-a considerat a fi adecvate culturii noastre,

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

plasând [...] formele latineşti pe locul secund şi înlocuind glosa maghiară cu echivalentul sau echivalentele existente în limba română" (p. 31), fără a fi exclusă consultarea, de către autor sau adnotatori, a unor texte româneşti (inclusiv lexicoane) ce proveneau din alte zone culturale, unele probabil chiar în grafie chirilică.

În încercarea de a stabili mai exact care dintre lexicoanele ce au circulat mai mult în rândul intelectualilor bănățeni şi transilvăneni la mijlocul secolului al XVII-lea a putut constitui modelul primului dicționar românesc original, Gh. Chivu ajunge la concluzia că, prin anumite particularități de redactare, ca şi prin unele elemente de conținut (cum ar fi, de pildă, prezența în dicționar a numeroşi termeni denumind soiuri de fructe şi pomi fructiferi), *Anonymus Caransebesiensis* se apropie foarte mult de opera lui Albert Szenczi Molnár, *Lexicon latino-graeco-hungaricum*, care a cunoscut mai multe ediții în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Este remarcabil astfel că, într-o epocă în care redacțiile româneşti erau dominate de modele slavone, intelectualul bănățean anonim a preferat să apeleze la un model latin, *Dictionarium valachico-latinum* fiind, din acest punct de vedere, prima scriere lexicografică românească la elaborarea căreia s-a utilizat un asemenea model.

Valoarea dicționarului pentru istoria scrisului vechi românesc rezidă, în primul rând, în faptul că *Dictionarium valachico-latinum* reprezintă prima scriere lexicografică de mare întindere (cuprinde 5325 de cuvinte-titlu) cu bază limba română şi glosare în limba latină: *ață – filum*; *bătrân – senex*; *cină – caena*; *copil – puer* etc. În al doilea rând, dicționarul are o valoare deosebită pentru o serie de domenii din lingvistica românească, cum ar fi istoria limbii române literare, dialectologie, lexicografie, lexicologie etc. Astfel, trebuie remarcat, în primul rând, corpusul extrem de bogat de cuvinte arhaice sau de uz regional (majoritatea provenind din maghiară sau sârbă, iar unele având încă etimologie necunoscută), care permit schițarea unei imagini cvasiexhaustive a lexicului folosit în Banat în secolul al XVII-lea: *aldui*, *astruca*, *băsău*, *biceu*, *cebălui*, *celşag*, *clisă*, *cucurudz*, *fuştaş*, *hinteu*, *măros*, *motcă*, *motroc*, *olos*, *piparcă*, *pogace*, *potoc*, *săbău*, *socaci*, *straiță*, *şarg*, *şomâc*, *tolcer*, *tormac*, *țeclă*, *țipou*, *urici*, *verdaică*, *vig*, *zăbet*, *zăuita*, *zomoniță* etc. (cf. *Glosarul* de la sfârşitul ediției). Totodată, prin chiar faptul că este „primul dicționar al limbii române", *Anonymus* constituie o importantă sursă de prime atestări ale unor cuvinte cuprinse în DLR şi, mai mult, o serie de lexeme nici nu apar consemnate în dicționarele istorice ale limbii române (ex.: *crâmpicea* „soi de grâu", *hroṇț* „os moale", *lingui* „a se linguşi", *schilitură* „gătire, dichisire", *simpur* „pucioasă", *socaş* „obicei", *verdaică* „ciocănitoare", *veşt* „încercat, cu experiență", *zogonitor* „izgonitor" etc.).

Nu în ultimul rând, prin conținutul său, dicționarul oferă informații interesante referitoare la diverse aspecte ale culturii materiale şi spirituale ale epocii. Surprinde, de pildă, prezența în dicționar a unui număr mare de nume de plante şi pomi

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

fructiferi, ce alcătuiesc bogate serii de termeni, cum ar fi cei care desemnează soiurile de *mere*, de *pere* sau de *cireşe* cunoscute în epocă în zona Caransebeşului. De pildă, pentru *măr* sunt înşirate nu mai puţin de 17 soiuri: *măr bunăbrut, ~ coadeş, ~ cucurbetariţ, ~ câniesc, ~ de Svânt Pietru, ~ dulce, ~ flocos, ~ guşat, ~ iernatec, ~ muşcătariţ, ~ nevestesc, ~ oardzăn, ~ pestriţ, ~ rutilat, ~ sălcin, ~ văratec, ~ vărgat.* De menţionat faptul că mulţi dintre aceşti termeni au rămas neglosaţi, autorul anonim negăsind întotdeauna un echivalent potrivit în limba latină.

Dicţionarul consemnează, de asemenea, numeroase toponime, în special nume de localităţi din zona Banatului[3], la care se adaugă câteva din Transilvania[4], Ţara Românească[5] şi Moldova[6], precum şi numele unor ţări şi oraşe din Europa şi din Asia („*Ţara Bulgărească*. Bulgaria", „*Grecească Ţară*. Græcia", „*Nemţească Ţară*. Germania", „*Ţara Arăpească*. Arabia"; „*Cracău*. Cracovia", „*Moscul*. Moscovia", *Ţărigrad*. Constantinopolis" etc.) şi, în plus, numele locuitorilor ţărilor respective („*bulgăr*. Bulgarus", „*frânc*. Francus. Gallus", „*grec*. Græcus", „*neamţ*. Germanus", „*spănior*. Hispanus" etc.). Toate acestea permit „desenarea" coordonatelor etno-geografice ale orizontului mental al Anonimului din Caransebeş şi, în general, al românilor din secolul al XVII-lea.

Foarte bun cunoscător al problemelor limbii române literare, profesorul Gh. Chivu oferă, în studiul lingvistic ce urmează analizei filologice a manuscrisului, o consistentă descriere a principalelor particularităţi de ordin grafic, fonetic, morfologic şi lexical pe care le prezintă textul dicţionarului.

Astfel, în privinţa grafiei manuscrisului, reţinem, pe de o parte, faptul că *Dictionarium valachico-latinum* se înscrie în seria textelor transilvănene şi bănăţean-

[3] Toponimia zonei Banatului, bine reprezentată în *Dicţionar*, a furnizat, aşa cum am precizat la început, un criteriu în stabilirea originii Anonimului. Astfel, din această arie geografică, autorul reţine următoarele nume topice: „*Criciova*. Nomen pagi", „*Logoş*. Lagassium oppidum Hung<ariæ> Inferi<oris>", „*Maciovă*. Pagus in districtu Sebesiesi", „*Marga*. Pagus in fine Portæ ferreæ", „*Marmure*. Porta ferrea. Angustiæ Transylvaniæ ex parte Hungariæ inferioris", „*Strem*. Sirmium. Plateæ Caranseb<esiense> nomen", „*Teiuş*. Tilietum. Promontorium Caransebesiense", „*Timişoară*. Themisvarium. Themisiopolis", „*Tincova*", „*Zăgujeni*", „*Zorliţ*", la care se adaugă hidronimul „*Timiş*. Themisius fl<umen> şi determinativul regional derivat din acesta, „*timişean*. Themisiensis".

[4] E vorba de partea occidentală a Transilvaniei propriu-zise, respectiv aceea mai apropiată de Banat: „*Bălgradul Ardealului*. Alba Julia", „*Deva*. Arx in Transylvania", „*Haţeg*. Districtus sub Comitatu Hunyad<iensi>", „*Colojvar*. Claudiopolis" (de remarcat forma ungurească sub care e notat Clujul; cf. magh. *Kolozsvár*), „*Sibini*. Cibinium", „*Strei*. Fluvius Haczagiensis". Lista e completată de numele provinciei „Ardeal. Transilvania", urmat de derivatul „*ardelean*. Transilvanus". Interesant este însă, dacă putem spune aşa, că Anonimului nu-i sunt „cunoscute" Braşovul sau Făgăraşul.

[5] Din Ţara Românească, Anonimul indică trei localităţi, toate de o însemnătate istorică: „*Argiş*. Oppidum in Valachia Transalpina", „*Bucureşti*. Oppidum Valachiae Transal<pinæ>", „*Craiova*. Oppidum Transalpinæ". Inventarul este completat cu hidronimul *Olt* şi infranimul *oltean*.

[6] Singurul oraş din Moldova pe care Anonimul îl menţionează în *Dictionarium* este „*Suceava*. Oppidum Moldaviæ". În schimb, este consemnat numele provinciei „*Moldova*. Moldavia", însoţit de două derivate: „*moldovean*. Moldavus" şi „*moldovenesc*. Moldavicus".

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

hunedorene în care au fost aplicate (începând cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea) normele ortografice maghiare, iar, pe de altă parte, observația că există în manuscris numeroase oscilații şi alternanțe în utilizarea unor litere simple sau a unor grupuri de litere. Subordonată normelor scrisului maghiar, grafia textului pune, totodată, în evidență strădania intelectualului bănățean de a găsi soluții de adaptare a grafiei latine maghiarizate la necesitățile limbii române, acesta „inventând" uneori grafeme care să redea sunetele specifice limbii noastre. Pe de altă parte, excelent cunoscător al limbii latine, autorul lexiconului utilizează frecvent grafii de tip etimologizant, dovedind prin aceasta cunoaşterea legăturii existente între unele cuvinte româneşti şi echivalentele lor latineşti: *afflu*, *suffer*, *suppun*.

Pentru rezolvarea numeroaselor probleme legate de stabilirea valorii fonetice a grafemelor utilizate, autorul prezentei ediții a pus în corelație normele existente la mijlocul secolului al XVII-lea, în scrisul maghiar şi în cel latinesc, cu fenomenele fonetice ce caracterizau, în aceeaşi epocă, varianta bănățean-hunedoreană a românei literare, căreia îi aparține limba manuscrisului anonim. În plus, în cazul unor cuvinte aflate la prima (sau chiar la unica) atestare în lexicon, s-au luat în considerație şi rostirile specifice graiului vorbit în zona Caransebeşului, inclusiv raportarea la fonetismul presupusului etimon.

Alcătuit în jurul anului 1650 în zona Caransebeşului, manuscrisul primului dicționar al limbii române a permis, încă de la descoperirea sa, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, identificarea a numeroase şi evidente particularități fonetice şi morfologice specifice în epocă variantei literare în uz în zona Banat–Hunedoara. Dacă la aceste particularități adăugăm şi numărul mare al cuvintelor cu circulație regională, înțelegem de ce B.P. Hasdeu a susținut, într-un studiu din 1891, că limba dicționarului reflectă o „scrupuloasă conservare a unui dialect bănățean aproape necunoscut" până atunci. Cu toate acestea, aşa cum remarcă profesorul Gh. Chivu, caracteristicile fonetico-morfologice ale cuvintelor înregistrate în *Dictionarium valachico-latinum* relevă, mai degrabă, faptul că, în textul manuscrisului, fenomenele de tip arhaic se întâlnesc cu numeroase inovații locale, iar faptele literare coexistă cu foarte multe trăsături ale limbii vorbite.

Din studiul lingvistic, atent întocmit, pe niveluri de limbă, de profesorul Chivu, reținem, pentru a contura un tablou sumar al particularităților fonetice şi morfologice care definesc textul Anonimului, următoarele fenomene:

– conservarea unor fonetisme etimologice, în cuvinte ca: *păhar*, *fămeie*, *păreche*, *năsip*, *rădic*, *lăcuiesc*, *năroi*, *văpseală*; *detor*, *detorie*, *detornic*, *dereg*, *deregător*, *deres*, *precep*; *sidalmă*, *siduiesc*, *siduitor*, *sirac*, *sirăcesc*, *sirăcie*, *sirmă*; *întratul*, *întru*, *îmblare*, *îmblu*; *giolgi*; *uspăț*, *usteneală*, *preut*, *preuteasă* etc.;

– consonantizarea semivocalei [u̯], trăsătură a graiurilor din Banat – Hunedoara: *dzivă*, *nov*, *ovedz* (vb.), *pivă*;

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

– reducerea diftongului [e̯a], aflat în poziție moale, la [e], respectiv trecerea diftongului [i̯a] la [i̯e]: *avere, bere, meserere, ședere; fierelor, năroiește, trebuiește* (cf. alternanța dintre *piepten* s.n. și *piaptăn* vb.); diftongul [e̯a] final accentuat este notat frecvent prin litera *e* (care, în zona Banat – Hunedoara, ar putea nota atât un [ę], cât și un [e̯a]): *bucățe, cărtice, gre, măse, re, viore*; conservarea diftongului [o̯a], în *doauă, ploauă, noauăle, roauă*;

– absența palatalizării bilabialelor [p], [b] și [m]; tendința de evitare a palatalizării duce la apariția unor forme precum *perire, perit, pică* „chică"; fricativele labiodentale [f], [v] rămân de regulă intacte când urmează o vocală palatală: *fiară, ficior, fie, fier; viață, vierme, vițel, viu*; apar notate însă și forme precum *moilă, oloiină* sau *hirbintealâ*, care atestă trecerea lui [v'] la [i] și a lui [f'] la [h'] în zona Caransebeșului;

– prezența unui [e] în forme precum: *beu, beutor, beutură, beșic, beșicat, beșinos*;

– grafiile *tj (ty)* și *nj (ny)* indică palatalizarea dentalelor [t] și [n]: *îndeletie, povestie, scutiec; giuniel, lenios, mâniec, revenială*;

– conservarea africatelor arhaice [ğ] (*gioi, gios, îngiur, giur; giupân, giupânească*) și [d] (*budză, doispredzece, dzic, huhuredz, alăturedz, albinedz, alinedz, amânedz, încăldzesc, urdzică*), aceasta din urmă alternând în puține situații cu [z], chiar și atunci însă varianta recomandată fiind cea cu [d]: „*zac* vide *dzac*", „*zeamă* vide *dzamă*", „*zară* vide *dzară*";

– conservarea fonetismului [ń], specific în epocă zonei Banat – Hunedoara, atât în cuvinte moștenite din latină: *banie, cuni, fănină, vinie*, precum și în împrumuturi: *canie, copanie, tiganie* etc.; acest fonetism apare și în numeroase derivate cu sufix augmentativ sau moțional: *aconi, băloni, brosconi, buboni, buduroni, ceponi, cioroni*;

– velara [k] este transformată în palatală, fenomen specific și astăzi graiurilor bănățene: *chimeșă, chitenel, schipit*;

– utilizarea lui [ș] etimologic, în forme precum *deșchid, deșchidzătoare, deșchidzătură*;

– păstrarea lui [h] etimologic în unele împrumuturi slave: *prah, vătah, vihore* (dar *poftă, poftesc, vârf*, ce atestă trecerea lui [h] la [f]); fonetism conservator prezintă și alte cuvinte de origine slavă: *gânscă, vânslă, svadă, svat, svânt, trezvescu-mă, trezvie* etc.

– păstrarea unor grupuri consonantice ([cl'], [ps]) în cuvinte moștenite din latină: *cleie, cleiță, frapsine*;

– unele substantive masculine își păstrează forma etimologică: *cârnați, copaci, melci, vrabeț*; altele însă apar înregistrate cu o formă de singular refăcută analogic: *mărăcin, păpuc, plosc, călăuz; abure, frapsine, graure, gruie, mascure, săidace, zglăvoace, bace; câlț, pripaș, crăstăvete*;

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

– dintre substantivele feminine, își păstrează forma originară *arame*, *grindine*, *lature*, *lindine*, *nor*, *sor*; în schimb, forma *mânu* este înlocuită cu *mână*; substantivul *dzi* apare notat şi cu forma analogică *dzivă*;

– anumite sintagme relevă perpetuarea formelor terminate în *-iei* la genitivul articulat al femininelor: *iarba mâției*; alte contexte însă dovedesc utilizarea genitivului analitic, cu prepoziția *de*: *dătătură de har*, *rugător de Dumnedzeu*;

– toponimele feminine sunt înregistrate uneori cu formă nearticulată: *Bocoşniță*, *Maciovă*, *Marmure*, *Timişoară* (cf. însă *Craiova*, *Suceava*, *Tincova*);

– articolul posesiv este variabil ca formant al numeralelor ordinale (*a cincea*, *al cincile*), însă invariabil ca formant al pronumelui posesiv (*a ta*, *a tău*);

– comparativul adjectivelor se formează cu *mai*, iar superlativul cu *prea* (*preacurat,-ă*, *preacuvios*);

– apare înregistrată forma etimologică de dativ *şie* a pronumelui reflexiv;

– demonstrativele apar notate cu formele *(a)cel(a)*, *(a)cea(a)*, *acesta*, *(a)ceasta*, la care se adaugă, ca intrări separate, formele regionale *hăl*, *hăla*;

– inventarul pronumelor nehotărâte este foarte bogat, cuprinzând, pe lângă formele curente în limba veche (*cineş*, *nescari*, *nişchit*, *nişchițel*), o serie de alte forme specifice graiurilor bănățene (*voarecare*, *voarece*, *voarecine*, *acarcine*); alături de formele adjectivale *vrun*, *vro*, este consemnată şi forma analogică de feminin *vrea*;

– numeralul ordinal apare doar în forma fără *-a* deictic: *al doile*, *al treile*, *al şasele*;

– se remarcă oscilația între conjugările I şi a IV-a (specifică şi astăzi subdialectului bănățean); sunt încadrate la conjugarea I: *aburedz*, *aiiedz*, *sănătoşedzu-mă*, *trufăşedzu-mă*, *viedz*, iar la conjugarea a IV-a: *băiesc*, *crestesc*, *creştinescu-mă*, *înfrumusețesc*, *înşelesc*, *temeiesc*, *scrivescu-mă*;

– la indicativul prezent, formele fără sufix alternează frecvent cu cele care au în structură sufixele *-edz* sau *-esc*: *amurt*, *ațip*, *feric*, *înfier*, *lumin*, *slobod*, *turb*, *vom*; *apropiedz*, *cruțesc*, *gâlgâiesc*, *sfârâiesc*, *turburedz*, *vârăsc*; uneori, alternanța poate fi constatată în flexiunea aceluiaşi cuvânt: *împut* şi *împuțesc*, *îngraşu-mă* şi *îngrăşedzu-mă*, *prând* şi *prândzesc*, *scurt* şi *scurtedz*, *toapsec* şi *topsechedz*, *ur* şi *uredz*;

– verbele cu radicalul terminat în dentală prezintă forme deiotacizate, specifice în epocă zonei Banat – Hunedoara: *aud*, *cred*, *închid*, *prind*, *rod*, *văd*, *pot*, *tremet*, *pun*, *răpun*, *spun*, *țin*, *vin*, *răsar*, *sar*; uneori, sunt notate, ca variante, şi forme iotacizate, acestea fiind totuşi puține la număr: *credz*, *poci*, *sughiț*, *țiv*;

– sunt consemnate numeroase forme de conjugarea I cu *ă* analogic: *dezbrăc*, *îmbrăc*, *încăp*, *îngrăşu-mă*, *răbd*, *scăp*, *sălt*, *săp*;

– este înregistrată forma-titlu *săm* „sunt", specifică graiurilor sud-vestice (un împrumut morfologic din limba sârbă);

– apar numeroase forme adverbiale mai puțin sau chiar deloc prezente în alte texte din epocă: *acar* „măcar", *astară* „deseară", *călăreşte* „călare", *dai* (*daite*,

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

daitile) „cel puțin, măcar", *hici* „deloc, niciun pic", *iarăşite* „iarăşi", *macarunde* „oriunde", *scopos* „în mod demn", *tiri* „cum... aşa şi", *voare* „oare"; câteva adverbe sunt create după model maghiar, cu sufixul *-ul*, fiind consemnate, de altfel, exclusiv în texte bănățene: *ararul* „rar", *adesul* „adesea", *amănuntul* „în mod amănunțit", *lupiul* „lupeşte, ca lupii";

– prepozițiile *cătră, pre, pren, prentru, preste, supt* au forme curente în textele vechi;

– dintre conjuncțiile subordonatoare, *să* are şi sensul etimologic „dacă", *căce* „pentru că" şi *cu cât* „deoarece, de vreme ce" introduc subordonate cauzale, iar *macar* şi *voare* au valoare concesivă;

– sunt înregistrate numeroase interjecții, unele cvasigenerale în epocă (*ian, ni, aferim*), altele selectate din graiurile locale (*ai, abo, ao, aos* „hei", *ălio, ha, haida, hâş, ho, hop, iai* „vai", *na, nosa* „hai", *o, oa, oh, oi, târt*).

În ceea ce priveşte structura vocabularului, *Dictionarium valachico-latinum* relevă o mare bogăție terminologică, fiind, atât sub aspect cantitativ (prin cele 5326 de intrări), cât şi calitativ, „cel mai cuprinzător dintre manuscrisele şi tipăriturile alcătuite în primul veac al scrisului în limba română" (p. 58), chiar în condițiile în care lucrarea nu a fost definitivată.

Din punct de vedere etimologic, se remarcă, în primul rând, termenii moşteniți din latină, în cadrul cărora un segment deosebit de important pentru studiul istoriei limbii române îl ocupă acei termeni dispăruți ulterior din limbă sau păstrați până astăzi doar regional: *ai, anțerț, arm, bețiț, bucin, bucina, călari, cătuşă* „pisică", *curechi, custa, fămeie* „familie", *ferica, fugaci, fur, fuşte, împuta, încinde, mascure, nămai, număra* „a citi", *timoare, toapsec* etc. (explicați de autorul ediției, alături de alți termeni învechiți sau regionali împrumutați, în *Glosarul* de sfârşitul volumului). Lista regionalismelor este completată cu numeroase împrumuturi din maghiară (*adău, afiom, aică, alcor, aniş, băsău, bătăr, bică, biceu, biriş, boaghe, celui, cemăr, ciont, cocie, cociş, font, găraş, hinteu, işpan, lăcşag* etc.) şi sârbă (*babiță, băburi, cărabă, cârlă, ceaucă, chilav, clet, cobăț, cocot, coțcă, crainâ, dică, faidă* etc.), specifice limbii vorbite sau scrise în zona Banatului. Influența săsească, mai puțin reprezentată, este ilustrată prin termeni ca *buglă, ciorogar, fliscă, hep, loding* „cartuşieră", *măieran, şlog, şură, targă, trinci, țagră, zămalț*, în vreme ce din limba turcă sunt înregistrate cuvinte precum *afiom, chisim, corbaci, iuzbaş, levente, testemeu, zăbet*. Deşi puține, nu lipsesc nici împrumuturile din latină şi greacă (unele intrate pe filieră maghiară, după cum o arată forma), semnificative pentru stadiul de evoluție atins de limba română literară la mijlocul secolului al XVII-lea: *artic, lăternă, mil* „milă, măsură pentru distanță", *mirac, mod, probă, stemă, sumă, tămbar, tipar, titor* „tutore", *violă* „viorea", *bărbir, cordovan, coştei, mişă, oşcoală, piaț, poştă, probălui, procator, teştement*.

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

Sub aspectul variabilității diastratice, sunt de remarcat, pe de o parte, o serie de cuvinte și forme cu utilizare familiar-argotică (*bloj* „sperietoare", *căcâcea*, *cenușotcă* „persoană leneșă și murdară", *ciocotniță* „om flecar", *flecărău*, *foflei* „care nu stă locului, lipsit de valoare, pierde-vară", *hoisă* „lungan, prăjină /de om/", *lifuri* „a lingări", *papă* „mâncare", *pișotcă* „persoană care urinează des în pat", *porcie* „mojicie", *răsipilă* „om risipitor", *rumega* „a medita, a socoti", *zăvri* „a vorbi mult și fără rost"), iar, pe de altă parte, prezența unui bogat inventar de termeni etnobotanici, denumiri de plante (*cinci-degete*, *gălbenioară*, *iarbă creață*, *iarba spurcilor*, *laptele câinelui*, *limba boului*, *mădzăriică*, *mătrăgună*, *ochiul boului*, *puț-căcaț*, *rapiță*, *sâmtdziene*, *spândz*, *șofrănică*, *știr*, *viorea*, *volbură* etc.), de cereale și legume (*bob*, *cucurudz*, *fasol*, *grâu*, *mei*, *ovăz*, *spănachi*, *țeclă albă*, ~ *roșie*, *veardză* „legume" etc.), de fructe și pomi fructiferi (multe dintre ele reprezentând varietăți sau soiuri: *pară cânească*, ~ *coadeșă*, ~ *comună*, ~ *crăiască*, ~ *de Svântă Marie*, ~ *foiască*, ~ *gușată*, ~ *iernatică*, ~ *mușcătariță*, ~ *pădureață*, ~ *popească*, ~ *știră*, ~ *ursească*).

Pentru cercetătorul interesat de problema formării cuvintelor în limba română, în general, și în limba română veche, în special, *Dictionarium valachico-latinum* este o importantă sursă pentru extragerea materialului lexical, prin prezența unui număr mare de derivate și compuse. În cadrul derivării sufixale, deosebit de productive par a fi, pentru acea vreme, sufixele *-ame* (*grosame*, *lotrame*, *pedestrame*, *prostame*), *-an* (*coian*, *colțan*, *gropan*, *pitană*), *-ăciune* (*dezmerdăciune*, *împutăciune*, *împuțăciune*, *secăciune*, *slutăciune*), *-ătură* (*împăcătură*, *înțelesătură*, *înfrânătură*, *scăpătură*, *spălătură*, *spândzătură*, *temătură*, *ucisătură*, *vădzătură*, *zbătătură*), *-eț* (*mărgenareț*, *săcuieț*, *ungheț*, *verdeț*), *-oni* (*aconi*, *brosconi*, *lăturoni*, *lotroni*, *lungoni*, *slugoni*, *văduhoni*), *-ură* (*arsură*, *mersură*, *ștersură*, *zmultură*), *-uț* (*crăiuț*, *păscuț*, *pielcuță*, *pieptuț*, *tăbluță*). Dintre derivatele cu prefixe, se evidențiază cele cu *ză-* aspectual, specifice Banatului (*zăuit*, *zăuitătură*, *zăuitător*, *zăuitatul*), însă cele mai numeroase sunt derivatele cu prefixul negativ *ne-* (*nebun*, *necurat*, *neharnic*, *nelăut*, *neputernic*, *nestins*, *neștiut*, *nevedenie*, *nevinovat*, *nezdravăn*). Prin derivare regresivă au rezultat cuvinte precum *cascul*, *măgăreț*, *poticnă*, *potroinic*, *proptă*, *răspândă*, *spovadă*, *tocmă*, în vreme ce adjectivul *încult* s-a format prin substituție de prefix din *descult*. Procedeul compunerii stă la baza unui număr însemnat de denumiri de plante: *limba boului*, *ochiul boului*, *laptele câinelui*, *lemnul câinelui*, *iarbă creață*, *iarba șerpelui*, *iarba fierelor*, *iarba spurcilor*, *iarba mâției* etc. În ce privește conversiunea, se remarcă substantivizarea unor forme de supin: *așteptat*, *audzitul*, *biciulat*, *cercat*, *ieșit*, *înotat*, *secerat*, *turnat*, *urdinat*, *văitat*, *vomut*, *zburatul*.

Competența lingvistică remarcabilă a autorului dicționarului se relevă și prin scrupulozitatea cu care acesta a căutat să noteze familii întregi de cuvinte, grupate în jurul termenului de bază: *bun* – *bunețe* – *bunișor* – *bunătate* – *îmbuna* –

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

îmbunare – îmbunat. Această competență îi oferă, în acelaşi timp, orientarea necesară în sesizarea relațiilor de sinonimie, ceea ce, la nivel lexicografic, are ca efect, pe de o parte, utilizarea aceleiaşi glose latineşti pentru două sau mai multe cuvinte-titlu (*cadă* „Cadus" – *putină* „Cadus"; *praznic* „Convivium" – *uspeț* „Convivium"; *făt* „Filius" – *fecior* „Filius. Puer" – *fiu* „Filius – *cocon* „Puer. Filius" – *copil* „Puer"), iar, pe de altă parte, includerea câtorva termeni româneşti în cadrul aceleiaşi intrări, aşa cum se întâmplă, de pildă, cu seria *codru, munte, pădure*.

Aşa cum am precizat deja, *Dictionarium valachico-latinum* cuprinde şi numeroase prime atestări, ceea ce îi sporeşte valoarea pentru istoria lexicografiei.

Cuvintele-titlu sunt înregistrate, în general, cu forma lor de bază. Astfel, substantivele sunt notate, de regulă, la nominativ singular, nearticulat (*cer – caelum*; *cerc – circulus*; *cenuşă – cinis* etc.). Formele articulate apar, uneori, în cazul unor cuvinte create prin conversiune, pentru a le distinge de omonimele lor (din paradigma cuvântului de bază): *alergatul, ascuțitul, învârtitul, căutatul, scosul* etc. Pentru adjective, se indică adesea, alături de varianta de masculin, şi cea de feminin, prin simpla indicare a desinenței specifice *-ă* (*lung, -ă – longus, a*). Verbele sunt înregistrate după model latinesc, respectiv la indicativ prezent persoana întâi singular (*alerg – curro*; *botez – baptiso*; *cresc – cresco*; *dau – do*; *văd – video*; *vin – venio*). O caracteristică ce reține atenția este înregistrarea, ca intrări separate, a formelor reflexive alături de cele active. În cazul acestora, echivalarea s-a făcut prin construcții pasive latineşti: *acăț* (*applico*) – *acățu-mă* (*applicor*); *boieresc* (*nobilito*) – *boierescu-mă* (*nobilitor*); *chinuiesc* (*crucio*) – *chinuiescu-mă* (*crucior*); *grozăvesc* (*deturpo*) – *grozăvescu-mă* (*deturpor*) etc. Unele dintre aceste forme-titlu sunt mai puțin obişnuite în limba română (*ciudescu-mă – miror*; *domnescu-mă – dominor*; *gingăşescu-mă – delicatus reddor*; *lotrescu-mă – latro fio*; *popescu-mă – sacerdos consecror*; *păgânescu-mă – gentilis fio*; *turcescu-mă – turca fio*; *zăpuşescu-mă – suffocor*), altele însă amintesc de structurile inverse din limba română veche şi populară, structuri a căror valoare stilistică a fost exploatată în poezia populară, dar şi în unele texte de factură religioasă (*căiescu-mă, închinu-mă, odihnescu-mă, plecu-mă, spovedescu-mă, svădescu-mă, svințescu-mă, veselescu-mă*).

Ca un amănunt extrem de interesant pentru începuturile lexicografiei româneşti, trebuie remarcată preocuparea pe care o manifestă autorul manuscrisului în direcția normării, prin distingerea între variantă (considerată nerecomandabilă şi, ca atare, înregistrată fără glosă) şi normă[7], la care se face trimitere prin formula *vide* („vezi"), intrată de mult în metalimbajul lexicografic. Sunt vizate, în special, variantele fonetice: *svădescu-mă* vide *sfădescu-mă, svârşesc* vide *sfârşesc, svârşit* vide *sfârşit, svredel* vide *sfredel, zac* vide *dzac, zară* vide *dzară, zeamă* vide *dzeamă*.

[7] E vorba, desigur, de norma variantei literare din zona Banatului, de la mijlocul secolului al XVII-lea.

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

*

Realizare filologică de înaltă ținută academică, ediția Chivu a primului dicționar al limbii române reprezintă o lucrare completă, ce valorifică o serie de cercetări anterioare consacrate editării manuscrisului (datorate lui B.P. Hasdeu, Gr. Crețu, N. Drăganu sau Fr. Király), dar, totodată, încununează o perioadă de aproape două decenii, în care profesorul Gh. Chivu a fost preocupat constant de problemele ridicate de editarea acestui dicționar.

Respectând cerințele unei ediții critice riguroase, volumul elaborat de Gh. Chivu pune la dispoziția cititorului actual nu doar transcrierea integrală a lexiconului şi a facsimilelor după original, ci şi o serie de informații utile pentru cunoaşterea şi utilizarea materialului lingvistic cuprins în *Dictionarium valachico-latinum*. În acest sens, comentariile făcute în note pe marginea transcrierii şi a formei actuale a manuscrisului, indicele exhaustiv al cuvintelor, formelor, locuțiunilor şi sintagmelor consemnate în dicționar, ca şi cuprinzătorul glosar de cuvinte, forme şi fonetisme dispărute din limba literară actuală sau păstrate dialectal completează firesc şi util textul dicționarului propriu-zis, oferind, totodată, cititorului instrumentele necesare unei mai rapide şi eficiente orientări în raport cu informația lingvistică existentă în acest dicționar. La acestea se adaugă, desigur, cele două studii introductive, ce oferă reperele filologice şi lingvistice esențiale în lămurirea unor probleme privind datarea, localizarea şi paternitatea lexiconului, precum şi în stabilirea însemnătății acestuia pentru istoria limbii române şi pentru evoluția vechiului scris literar românesc.

Cât priveşte „tehnica" realizării ediției propriu-zise a dicționarului, sunt de menționat câteva aspecte. Astfel, în reproducerea textului, s-a apelat la transcrierea interpretativă a cuvintelor româneşti, în schimb cuvintele şi sintagmele latineşti sau maghiare utilizate pentru glosare au fost notate cu aceeaşi grafie ca în manuscris. Pentru o mai uşoară identificare, cuvintele româneşti (care nu ocupă întotdeauna prima poziție în cadrul unei intrări) au fost culese cu aldine. Greşelile de scriere au fost emendate, în vreme ce literele omise au fost recuperate între paranteze ascuțite (< >). Adnotările ulterioare, care nu aparțin autorului lexiconului, au fost evidențiate de editor prin subliniere, iar porțiunile deteriorate sau indescifrabile au fost culese între paranteze drepte ([ ]).

Ordinea articolelor o reproduce pe cea din original, de unde şi anumite diferențe față de ordinea alfabetică actuală, diferențe ce rezultă, pe de o parte, din caracterul de text nedefinitivat al dicționarului, iar, pe de altă parte, din utilizarea sistemului ortografic maghiar, în care unele grafeme au o valoare diferită de cea din scrisul românesc actual. Pentru a facilita consultarea textului editat şi a uşura lectura notelor şi a indicelui, autorul ediției a optat pentru numerotarea intrărilor din dicționar.

Publicarea, în ediție critică modernă, a primului dicționar original al limbii române este un act de cultură semnificativ şi o realizare de excepție în domeniul

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)

filologiei româneşti. Document de valoare lingvistică, istorică şi culturală (în sens larg) incontestabilă, *Dictionarium valachico-latinum* reprezintă nu doar cea dintâi lucrare lexicografică românească cu bază limba română, ci şi cel mai bogat text dintre scrierile româneşti apărute până la anul 1700, constituind totodată, pentru specialişti, o sursă neprețuită de cunoaştere a istoriei limbii române, în unitatea, dinamica şi varietatea ei.

Dincolo de valoarea intrinsecă a acestui dicționar se află calitatea excepțională a ediției, care reuşeşte cu prisosință nu doar să pună în evidență întreaga importanță pe care o prezintă textul *Anonimului* pentru lingvistica şi filologia românească, ci şi să faciliteze contactul unui număr cât mai mare de cititori cu informațiile prețioase cuprinse în manuscris, fie că e vorba de specialişti (filologi, istorici ai limbii române, dialectologi, lexicografi) sau doar de cititori interesați de vechea cultură românească. Putem afirma deci, pe bună dreptate, că, prin ediția îngrijită de profesorul Gh. Chivu, asistăm astăzi la o adevărată repunere în circulație a unui text de patrimoniu – *Dictionarium valachico-latinum*.

Universitatea „Dunărea de Jos", Galați
Str. Domnească, nr. 47

BDD-A1255 © 2009-2010 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.97.9.170 (2026-09-04 20:45:51 UTC)